

MEGJEGYZÉSEK A TÁRSADALMI LÉT ÉS A TÁRSADALMI TUDAT DIALEKTIKÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

MAYER GYULA

A társadalom bonyolult, sokoldalú és változatos összetevői alapvetően két nagy témakörben: a társadalmi lét, illetve a társadalmi tudat területén vizsgálhatók. A társadalmi lét és a társadalmi tudat a történelmi materializmus legátfogóbb kategóriái, amelyek a társadalom egészében megtalálható és megkülönböztethető anyagi és szellemi oldalak jelölésére szolgálnak. A filozófia alapkérdése a társadalomra vonatkoztatva a lét és a tudat általános kategóriák analógiájára bennük konkretizálódik. Fő értelmük abban van, hogy kifejezik az egységes emberi tevékenység elsődleges és másodlagos mozzanatait. Ezek a kategóriák elvonatkoztatások a konkrét társadalmi valóságtól, a társadalmi jelenségek óriási számától, az emberi gyakorlat konkrét megnyilvánulásaitól.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmát Marx és Engels alkották és honosították meg a társadalomtudományban, amikor a társadalom életének bonyolult jelenségeiben feltárták az objektív, az anyagi oldalt és annak meghatározó szerepét. Koruk idealista történetfelfogásával szemben, az ifjúhegelianusokkal vitázva fejtették ki véleményüket a társadalmi jelenségek meghatározóit illetően. Mint közös filozófiai művükben hangsúlyozzák: „Minden emberi történelem első előfeltétele természetesen eleven emberi egyének létezése... Ezeknek az egyéneknek első történelmi cselekedete, amely által megkülönböztetik magukat az állatoktól, nem az, hogy gondolkodznak, hanem, hogy létfenntartási eszközeiket termelni kezdik... Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk, ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik létfenntartási eszközeiket... Azzal, hogy létfenntartási eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát az anyagi életüket termelik. Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szöve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe.” [1]

Minden gondolkodó számára elfogadható tény, hogy a társadalomban tudattal rendelkező emberek cselekszenek, s hogy valamennyi társadalmi folyamatnak van tudati oldala is. De egyetlen társadalmi folyamat sem korlátozható csak a tudati részre. Minden esetben az anyagi, az objektív része az alapvető, amely meghatározza a tudati, a szubjektív oldalt. „Az emberek fejében levő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekben kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai... Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” — írták a történelmi materializmus megalkotói. [2]

A társadalmi lét, az anyagi, az objektív oldal a társadalom életének fenntartásához és továbbfejlődéséhez szükséges anyagi javakat, s az ezek előállításához nélkülözhetetlen termelést jelenti. A filozófiai irodalomban vita folyik arról, mi tartozik bele ebbe a fogalomba. Egyes felfogások szerint a társadalmi lét azonos a társadalom gazdasági rendjével, a vagyis a termelőerők és a termelési viszonyok összességével.

Más elképzelések szerint a társadalmi lét csupán a termelési viszonyokat foglalja magába. Mindazokat a viszonyokat, amelyek a társadalmi tudattól függetlenül jönnek létre és csak visszatükröződnek a tudatban. Megint más elképzelés szerint — többek között Gak, Gleserman, Uledov véleménye — a társadalmi léthez a gazdasági élet mellett a társadalmat alkotó nemzetek, osztályok és családok is hozzátartoznak. Pedig annak idején Marx és Engels eléggé egyértelműen és közérthetően fogalmaztak, amikor megállapították: „Az embereknek ahhoz, hogy történelmet csinálhassanak, meg kell élniök. Az élethez azonban evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítása, magának az anyagi életnek a termelése, márpedig ez olyan történelmi tett, minden történelemnek olyan előfeltétele, amelyet még ma is mint évezredekkel ezelőtt naponként és óránként teljesíteni kell, hogy az ember egyáltalán életben maradjon.” [3]

Minden másnak, a társadalom egyéb létfeltételeinek alapja az anyagi javak termelése. Ez önmagában is bonyolult, a társadalom fejlődésével állandóan változó, gazdagodó folyamat. De még a legegyszerűbb mozzanata is összetett. „Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg, egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként. Társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy az milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik. Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód, vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával, vagy meghatározott fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is termelőerő, hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, tehát az emberiség történetét mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni és feldolgozni.” [4]

A társadalmi lét tehát a társadalom életének objektív, anyagi oldalát jelenti, amelynek alapvető eleme az anyagi élet termelése és újratermelése. Ebben döntő szerepe a létfenntartási eszközök termelésének van. Ez a tudattól függetlenül, a maga objektív törvényei szerint fejlődik. Az objektív fejlődés nem azt jelenti, hogy a termelés tudatos emberi lények létezésétől és tevékenységétől függetlenül megy végbe, hanem azt, hogy nem emberek által előre megtervezett módon és formában. Mint erre Lenin is rámutatott: „Az emberek, mikor érintkezésbe lépnek egymással, egyetlen valamelyest is bonyolult társadalmi alakulatban sincsenek tudatában ... annak, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ebből az érintkezésből, milyen törvények szerint fejlődnek ezek a viszonyok... Az ember él és gazdálkodik, gyermeket szül, termékeket termel s ezeket kicseréli: ebből az események szükségszerű láncolata alakul ki, az ember társadalmi tudatától független fejlődés láncolata, melyet ez a tudat sohasem foghat át teljesen.” [5]

A társadalmi fejlődés objektív volta, a társadalom anyagi oldalának elsődlegesége akkor is megmarad, ha az emberek termelési tevékenysége tudatossá, tervszerűvé válik, amikor a szubjektum szerepe megnövekszik a társadalom életében. Hiszen a több évezredes emberi történelem folyamán magának az embernek a történelemformáló szerepe számtalanszor megnyilvánult, sok esetben el is túlozták a személyiség jelentőségét. Ugyanakkor az eddigi legfejlettebb társadalmi formációnak, a szocializmusnak is vannak objektív fejlődési törvényei, amelyek megsértése vagy fel nem ismerése súlyos következményekhez vezethet. A majdan létrejövő osztály nélküli társadalomra is vonatkoztatható Engels megállapítása: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, csak hogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapján, melyek között végső fokon mégiscsak a gazdaságiak a

döntők, bármennyire befolyásolja is őket a többi, politikai és ideológiai viszony.” [6]

A társadalmi termelés minden szintjén az anyagi javak voltak és lesznek a meghatározóak az emberiség életében. Az anyagi termékekben az ember anyagi tevékenysége tárgyasul meg. Ezek az ember által előállított, átalakított termékek anyagként, az emberi tudattól független objektív realitásként léteznek, hasonlóan az embert körülvevő természethez. De míg a természeti anyag minden tekintetben, abszolút értelemben független a tudattól, a társadalmi anyag nem minden tekintetben, csak viszonylagosan. Ha elismerjük azt, hogy a társadalom tudatos emberi tevékenység színtere és terméke, hogy az emberek a maguk drámájának szerzői és egyben szereplői, úgy „azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ugyanakkor az az ember által átalakított természeti anyag, a humanizált természet is.” [7] Az objektív és a szubjektív elemek itt összekapcsolódnak, részlegesen fedik egymást. Tág értelemben a természettel szemben szubjektum az egész társadalmi ember — a maga létével és tudatával —, de a társadalmi anyagot előállító munkafolyamatnak is megvannak a szubjektív (az ember mint munkaerő) és objektív (a munka tárgya és eszköze) oldalai. A termelés minden mozzanatában jelen van az objektív és a szubjektív rész. Még a legegyszerűbb termelés is több mozzanatot tartalmaz, mint erre Marx figyelmeztet: „A munkafolyamat egyszerű mozzanatai: a célszerű tevékenység- vagyis maga a munka, a munka tárgya és a munka eszköze. A föld (amely gazdaságilag a vizet is magában foglalja) úgy, ahogyan az embert eredetileg élelemmel, kész létfenntartási eszközökkel látja el, az ember közreműködése nélkül készen megvan, mint az emberi munka általános tárgya. Mindazok a dolgok, amelyeket a munka csak elszakít a föld egésszel való közvetlen összefüggésüktől, a természetben talált munkatárgyak. Ilyen a hal, amelyet elválasztanak éltető elemétől a víztől és kihalásznak, ilyen az őserdőben kidöntött fa, az érből kifejtett érc... A munkaeszköz olyan dolog, vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat, s melyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegül szolgálnak.” [8] Így már a legkezdetlegesebb termelési mozzanatokban is együtt szerepel az objektív és a szubjektív elem. A vízben uszkáló hal mint objektum létezik. Mihelyt az ember bármilyen módon és eszközzel, akár pusztá kézzel is megfogja, ebben a mozzanatban már szükségszerűen benne van a szubjektum, maga a biológiai igényeit kielégíteni kívánó, bizonyos szinten gondolkodó ember.

A termelési tevékenységben szerepet játszó tényezők mindegyike: a munkát végző ember, a munka tárgya és a munka eszköze egyaránt a társadalmi lét körébe tartozik, függetlenül attól, milyen társadalmi, gazdasági alakulatban vizsgáljuk, s mennyire primitív vagy bonyolult a termelés. Azonban maga az ember, a legmagasabbrendűen szervezett anyagnak a birtokosa, sajátos lényegéből adódóan nem csupán anyagi, hanem szellemi lény is. Minthogy az ember képes a természet és a társadalom anyagi tényezőinek, viszonyainak és önmagának a megismerésére, a természeti és a társadalmi lét visszatükrözésére és átalakítására, az emberi közösség alkotta társadalom nem csupán anyagi, hanem szellemi is. A társadalomban elszakíthatatlan egységet alkot az anyagi és a szellemi, a társadalmi lét és a társadalmi tudat. A természet és a társadalom közötti leglényegesebb különbség éppen az, hogy a természet létezett, létezik és egy esetleges emberi végpusztulás esetén létezni fog a jövőben is tudat nélkül, a társadalomban viszont a lét és a tudat együtt keletkezett és csak dialektikus egységben létezhet. Nincs lét nélküli tudat és tudat nélküli társadalom.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat együttes keletkezésére vonatkozóan Szemjonov a következőket írja: „A társadalmi lét és a társadalmi tudat keletkezésének folyamata az állati individualizmus megfékezésének folyamata... A nemzetiégi tár-

sadalom társadalmi létének és társadalmi tudatának keletkezési folyamata magának a társadalmi létnek és társadalmi tudatnak, mint olyannak a keletkezési folyamata.” [9]

Az állatvilágból fokozatosan kiváló ősembernek éppen az volt az egyik jellemzője, hogy miközben létfenntartási eszközeit termelni kezdte, egyúttal gondolatai is keletkeztek. Létének tudatára ébredt, tudatosan kereste megélhetésének, fennmaradásának lehetőségeit. Hosszan tartó folyamat eredménye volt ez, de ugyanakkor az emberi nem kialakulása egyúttal az emberi társadalom kialakulását is jelentette. A természet mostoha körülményei között csakis csoportosan volt képes megmaradni és fejlődni az ember. A társadalom kialakulását az őshorda állapota előzte meg, amelynek még nem jellemzője a tudatosság. Emberi társadalomról csak a termelés megkezdése, a tudatosság kialakulása folyamatától beszélhetünk. S ezt konkrét formációk egymásutánja jellemzi. Mint ahogy Szemjonov hangsúlyozza: „Az emberi társadalom mindig történelmileg meghatározott konkrét formában létezik. Az emberi társadalom létezési formái történeti fejlődésének fokozatai a társadalmi-gazdasági alakulatok. A társadalmi-gazdasági alakulatok a kész emberi társadalom létezési formái.” [10] Az emberré válás folyamán tehát együtt keletkezett, alakult, fejlődött a társadalmi lét és a társadalmi tudat.

A marxista filozófusok az emberek gondolatait nem tekintik az anyag passzív származékának, „kiválasztódásának”, mint a vulgármaterialisták. Az emberek szellemi fejlődése törvényszerű, amelynek biztosítéka az anyagi termelés, a társadalmi lét. Mint ahogy a klasszikusok megállapították: „A tudat — már eleve társadalmi termék és az is marad, ameddig emberek egyáltalán léteznek. A tudat eleinte természetesen csupán a legközelebbi érzéki környezetről való tudat és a maga tudatára ébredő egyénen kívüli más személyekkel és dolgokkal való korlátolt összefüggés tudata; egyidejűleg tudata a természetnek, amely kezdetben teljesen idegen, mindenható és megtámadhatatlan hatalomként lép szembe az emberekkel, amelyhez az emberek teljesen állati módon viszonyulnak, amely félelmet ébreszt bennük, mint az állatban, és ily módon a természetnek tisztán állati tudata (természetvallás) — éppen azért, mert a természet még alig ment át történelmi módosításon; másrészt megvan annak a szükségszerűségnek a tudata, hogy a környező egyénnel kapcsolatba kell lépni, annak a tudatnak a kezdete, hogy az ember egyáltalában társadalomban él.” [11]

Ahogy a társadalom anyagi élete egyre gazdagodott, térben és időben kiszélesedett, egyre bővült a tudati tényezők köre és szerepe is. De minden esetben és minden korban alapvetően az anyagi javak termelése határozta meg a tudat fejlődését. A tudat magát a gazdagodó létet tükrözte és tükrözi vissza. Az eszméket, gondolatokat nem valami felsőbbrendű lény sugallata adta az embernek, hanem ezek a társadalmi együttélés szükségszerű termékei. Marx szavaival: „Ugyanazok az emberek, akik a társadalmi viszonyokat anyagi termelési tevékenységüknek megfelelően létrehozzák, termelik társadalmi viszonyaiknak megfelelően az elveket, az eszméket, a kategóriákat is. Így ezek az eszmék, ezek a kategóriák éppoly kevésbé örökök, mint azok a viszonyok, amelyeket kifejeznek. Ezek történelmi és átmeneti termékek. A termelőerőkben a növekedésnek, a társadalmi viszonyokban a rombolásnak, az eszmékben az alakulásnak állandó mozgása megy végbe.” [12]

Ez a szakadatlan változás, az anyagi és az eszmei oldal folyamatos és kölcsönös gazdagodása méginkább kiemeli a társadalmi tudat másodlagosságát, meghatározottságát. Világossá teszi, hogy a társadalmi tudat csupán a társadalmi lét tükörképe. Ez a tükörkép, az eszmei nem egyéb, mint az emberi fejbe áttűtetett anyagi. Az emberek társadalmi tevékenységét, termelési és egyéb kapcsolatait tükrözi. A va-

lóságról alkotott képük azonban sohasem teljes. Maga az objektív valóság — így a társadalmi valóság is — sokkal többet tartalmaz, mint annak eszmei, tudatbeli tükörképe. Ugyanakkor bizonyos eszmék, tükörképek anyagi eredetijét nem találjuk meg a valóságban. Az ember megismerőképeségének színvonalától, a társadalom fejlettségi szintjétől és az egyén osztályhelyzetétől is függ, hogy „a társadalmi lét mint forrás és indíték mennyire alakít ki pontos képet az emberek fejében a valóságos viszonyaikról.” [13]

A megismerés nem passzív folyamat, nem a fizikai értelemben vett pontos tükrözés, hanem az emberi tudat egyik oldala, sajátos, aktív tevékenység. Ennek az anyagi tükrözésnek jellemzője, hogy nem meríti ki az egész emberi tudatot, az ember lelki szubjektivitásának egész dialektikáját. Az eszmei nemcsak az emberi fejbe áttett, hanem ott át is alakított anyagi. A tudat másodlagossága abban van, hogy a fantázia, vagy alkotó tevékenység termékei sem a semmiből keletkeztek, ezeknek is megvan az alapjuk a tudaton kívüli világban, az objektív valóságban. „Még a különféle fantasztikus képzetek — például a vallás és a mitológia fogalmai — is a valóságban nyerik a tudatban megjelenő tartalmukat és formájukat. A különböző korok istenei nem léteztek ugyan a valóságban, de gondolati képük minden eleme az anyagi világból származik. A szentképeken az isten a leggyakrabban az ember képében, vagy az ember életével szoros kapcsolatban levő élőlény formájában jelenik meg. Tulajdonságai — az ember idealizált tulajdonságai. Egyetlen eleme sincs az istenfogalomnak, amely ne az ember világából, — az ember tudatától függetlenül létező valóságból — származna. Ez egyformán érvényes minden fogalomra, minden képzetre, a gondolkodás valamennyi formájára és elemére. Nemcsak azok a gondolatok származnak az anyagi világból, amelyek hűen tükrözik a valóság természetét, hanem azok is, amelyek eltorzítják és meghamisítják azt. Az emberi tudat egyetlen kizárólagos forrása tehát a reálisan létező anyagi világ.” [14] Mindez egyértelműen érvényes a társadalmi lét és a társadalmi tudat kapcsolatára, a társadalmi tudat tartalmára is. A társadalmi tudat mint a társadalmi lét tükröződése sem fedi teljesen a fizikai értelemben vett tükrözés fogalmát. A tükrözés tárgya itt a társadalom anyagi oldala, a társadalmi lét, de a társadalmi tudat nem csak ezt adja vissza, nem csak ezt tartalmazza. A társadalmi tudatban társadalmi érdekek és helyzetek, emberek, csoportok közötti kapcsolatok is tükröződnek. A társadalmi lét nemcsak összefüggő nézetek és tanítások, tehát ideológiai kategóriák formájában, tükröződik hanem az emberek mindennapi gondolkodásában, érzelmeiben, szokásaiban is. A társadalmi tudatnak ezt a részét társadalompszichológiának nevezzük. „A társadalompszichológia egyik megjelenési formája, — amely a hagyomány kialakulásában játszik fontos szerepet — a közvélemény... A közvélemény teremti meg és védelmezi a különböző társadalmi intézmények, szervezetek és az egyes személyiségek erkölcsi tekintélyét.” — állapítja meg Uledov. [15] Mind a közvélemény, mind a hagyományok rendkívül nagy jelentőséggel bírnak az emberek magatartásának irányításában. Az egyes ember általában úgy viselkedik, úgy vélekedik a világról és önmagáról, mint az a közösség, amelyben él. Az adott társadalmi közeg elvárásainak ismerete szükséges az egyén számára és ösztönzőül szolgál a tudatos magatartás kialakításához. A hagyományok viszonylag nagyobb önállósággal rendelkeznek, mint a közvélemény, kevésbé kötődnek a társadalom konkrét fejlődési stádiumához, sok esetben nem az adott társadalmi lét tükröződése. Mint Uledov megállapítja: „Ha az emberek a hagyományokat követik, alkalmazkodnak a társadalmilag elismert tekintélyekhez és éppen ezzel nem sokat törődnek a hagyomány eredetével és azzal sem, hogy a követett hagyományok a jelenkor követelményeivel összhangban vannak-e, vagy sem. A hagyományokat azért ápolják, mert megszokták, hozzászoktak ahhoz, hogy kövessék.” [16]

A közvéleménynek és a haladó hagyományoknak nagy szerepe lehet a szocialista országokban is az egységes társadalmi normák, szokások kialakításában, a régi szokások elhagyásában, régi formák új tartalommal való megtöltésében. Mindegyikre jellemző, hogy a társadalmi tudat különböző területein megtalálhatók, mindenütt hatást gyakorolnak a felnővekvő nemzedékekre és az adott közösségbe máshonnan bekerült felnőttekre egyaránt. Nincs külön visszatükröző formájuk, de hasonló akarati, értelmi és érzelmi tartalmuk van, mint a társadalmi tudat egyes formáinak. A közvélemény általában rövidebb életű, mint a hagyományok. Wollgast szerint: „A közvélemény és a hagyományok közötti különbséget úgy tekinthetjük, mint az ember szellemi életének jelene és múltja közötti különbséget. A közvélemény tartalma az, ami az embert a jelenben irányítja, azok a feladatok, amelyeket az ember napról napra — éppen a társadalom elvárásai alapján — megold. A hagyományok pedig maradványok, a szellemi élet múltjának lecsapódásai.” [17] A közvélemény nagyobb mértékben tudati, mint a hagyomány és főként erkölcsi természetű. Elsősorban az embernek a társadalom tagjaihoz való viszonyát, az egyes emberekkel szemben támasztott társadalmi igényeket, követelményeket fogalmazza meg.

Amikor a társadalmi tudatról a szó tágabb értelmében beszélünk, és annak fejlesztését, átalakítását tűzzük ki célul, nem szorítkozhatunk csupán az ideológiai formákra, a jogra, erkölcsre, politikára, művészetre, tudományra, filozófiára, vallásra, hanem figyelembe kell venni a társadalompszichológiát is. Számításba kell venni az emberek egész gondolkodásának, szemléletének, érzelmeinek, szokásainak, hagyományainak egész rendszerét.

Az ideológia és a társadalompszichológia között természetes kölcsönhatás van. Ez a kölcsönhatás egy meghatározott gazdasági, politikai, kulturális alapon érvényesül. Vagyis az egymásra ható társadalmi kapcsolatok, viszonyok, tevékenységi formák a szellemi képződmények kölcsönös kapcsolatát is meghatározzák. Wollgast értelmezése szerint: „Az ideológia és a társadalompszichológia kölcsönhatásának hátterében mindig az embernek az eszmék és nézetek kialakítására irányuló szellemi gyakorlati tevékenysége áll. Ez a tevékenység egyúttal az eszméknek és nézeteknek a tömegek tudatába való bevitelére és a társadalompszichológia kialakítására irányul.” [18]

Bizonyos értelmi belátás előbb-utóbb az érzelmi szférát is módosítja, a korábbi szokásokat elhagyatja, új hagyományokat alakít ki. De bizonyos új szokások, a közvélemény ereje az ember ideológiai tudatát is gazdagítja, alakítja. A társadalmi aktivitáshoz, a közéleti tevékenységhez szoktatott gyermek felnőtt korában tudatosan tevékenykedik a társadalom érdekében. Az ideológia fejlesztésénél azonban nem szorítkozhatunk az ösztönösségre vagy az evidenciára. Tudatos munkával lehet és kell az emberek értelmére hatni.

Az egyes nézeteket és eszméket ideológusok fogalmazzák meg, akik tudatosan, vagy társadalmi helyzetüknél fogva meghatározott társadalmi csoportok, rétegek érdekeit fejezik ki. Minél inkább megegyeznek ezek az eszmék a társadalom tagjainak véleményével, s minél meggyőzőbben fogalmazzák meg ezeket és hozzák a tömegek tudomására, annál gyorsabban és annál nagyobb mértékben válnak a társadalmi tudat részévé. Az eszme, amennyiben a tömegeket megragadja, visszhangra lel a nép agyában, szívében, tettekre serkent, maga is „anyagi erővé válik”. Az adott társadalom vezető osztályai és ideológusai — ha felismerik ezt a lehetőséget — tudatosan irányíthatják, befolyásolhatják a társadalom millióinak gondolkodását, érzelmi életét, s ezen keresztül tetteit is. A történelem tanúsága szerint helyesen ismerte fel a két szellemóriás a következő gondolatokat: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom ural-

kodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban nekik vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis az osztály uralmának gondolatai. Az egyéneknek, akik az uralkodó osztályt alkotják, egyebek között tudatuk is van és ennél fogva gondolkodnak, amennyiben tehát, mint osztály uralkodnak és egy történelmi korszakot egész terjedelmében meghatároznak, magától értetődik, hogy ezt egész kiterjedésükben teszik, tehát egyebek között mint gondolkodók, mint gondolatok termelői is uralkodnak, koruk gondolatainak termelését és elosztását szabályozzák, hogy tehát gondolataik a korszak uralkodó gondolatai.” [19]

Korunk tényleges meghatározója ebből következően a modern munkásosztály tudományos világnézete és társadalomszemlélete.

Az egyéni és a társadalmi tudat kérdései

A társadalmi tudat fogalmából következik, hogy az nem egynéhány ember gondolkodását, tudását, értelmi-érzelmi életét jelenti, hanem egy adott társadalom egészének ideológiai, pszichológiai gazdagságát fejezi ki. Ennek az egységes, az egész közösség eszmei világát magában foglaló társadalmi jellegű szellemi raktárnak a része a társadalmat alkotó egyének egyéni tudata. A tudatnak ez a két szférája dialektikus egységben van. Egyéni tudat nem létezik társadalmi tudat nélkül, ugyanakkor a társadalmi tudat egyéni tudatokban realizálódik. Minden egyéni tudat a szó széles értelmében társadalmi tudat is.

Az emberi tudat mint olyan, a maga egészében társadalmi termék. Nincs és nem is lehet társadalomtól független tudat. Nem érthetünk egyet azokkal a nézetekkel, amelyek az egyes ember tudati megnyilvánulásait a társadalmi tudattól elkülönítve, elszakítva, kizárólag az egyének biológiai, lelki alkatával magyarázzák. A legismertebb Freud elmélete, amely szerint az emberek pszichológiai életének alapja és magyarázata a szervezet fiziológiai folyamataiban, a tudatalatti ösztönökben, az élet és a halál, a szerelem és a gyűlölet ösztöneiben van. Ugyancsak vitába szállunk az amerikai pragmatista filozófia megteremtőjének, Dewey-nak a nézeteivel is, aki tagadja a társadalom és az iskola tudatformáló szerepét, és az ifjúság nevelését a született ösztönök és készségek felszabadítására korlátozza. Az intuícióelmélet tanítása is ellenkezik a józan ésszel, a marxista ismeretelmélet felfogásával. E szerint csupán elmélkedésre, elmélyülésre van szükség, a belső hangra kell figyelnie az egyénnek, hiszen csak önmagából merítheti ismereteit.

A marxista filozófia az emberi társadalom anyagi meghatározottságát vallva, az emberi tudat társadalmi jellegét hangsúlyozza, azt, hogy minden egyéni tudatnak alapvetően közösségi tartalma van, az egyéni tudatot akkor érthetjük meg teljesen, ha elsősorban társadalmi szempontból vizsgáljuk. A különböző tudományok kiemelkedő művelői, a feltalálók, a művészek, a filozófusok és általában a történelem jelentős egyéni tudattal rendelkező személyiségei is a saját koruk, valamint a megelőző évszázadok, évezredek társadalmi tudatára alapozva fogalmazták meg és fejtették ki saját nézeteiket. Arisztotelesz például úgy válhatott az ókori Görögország legjelentősebb filozófusává, hogy összegezte mindazokat a filozófiai ismerete-

ket, amelyek a saját kora társadalmi tudatában megtalálhatók voltak. Marx és Engels is úgy lehettek a modern kor legkiemelkedőbb filozófiai gondolkodóivá, hogy áttanulmányozták, rendszereztek mindazokat az elméleteket, nézeteket, eszméket, amelyeket a megelőző korok kiemelkedő személyiségei megfogalmaztak. Azon az alapon dolgozták ki saját elméletüket. A reneszánsz kor kiemelkedő művészei saját koruk társadalmi tudatának megismerésén túl az ókori világ kultúráját is tanulmányozták.

Az egyéni tudat megértéséhez szükséges és hasznos a társadalmi tudat törvényszerűségeinek vizsgálata. A társadalmi tudat ismeretében könnyebben megérthető és megmagyarázható még a „bogaras különcök” gondolkodása és érzékvilága is. Önmagában, a társadalom élő és különböző alkotásokba zárt tudatától függetlenül egyetlen kiemelkedő egyéni tudat sem alakult ki. Viszont jelentős azoknak a személyiségeknek a száma, akik első fellépésükkor, művészi, irodalmi alkotásaikban, politikai és egyéb ideológiai fejtegetéseikben a már meglevő formákat, ismert motívumokat alkalmazták. Csak önfejlődésük során tettek szert egyéni színekre, hangokra, formákra, érzelmekre és gondolatokra.

A társadalmi és az egyéni tudat közötti összekötő mozzanatok hangsúlyozásával azonban nem tagadjuk az egyéni tudat létét, jelentőségét, csupán érzékeltetni kívánjuk a kettő közötti viszonyt. A társadalmi tudatot milliók formálják, nemzedékek egész sora alakítja, gazdagítja. Ennélfogva a társadalmi tudat mélyebben és átfogóbban tükrözi a társadalmi viszonyokat, mint akár három kiemelkedő személyiség egyéni tudata. A társadalmi tudat az egyének tudatának általános, közös, jellemző vonásait foglalja magába, míg az egyes emberek egymástól eltérő életkörülményei, szokásai, hajlamai, ízlései, adottságai az egyéni tudatokban tükröződnek. Az egyéni tudat részben szegényebb, részben gazdagabb a társadalmi tudatnál. Szegényebb annyiban, amennyiben az egyes emberek — még a világhírű tudósok, művészek, politikusok sem kivételek — nem képesek átfogni mindazokat az ismereteket, amelyekkel koruk társadalmának egésze rendelkezik. Egyéni ismereteit mindenki a közös, társadalmi „szellemi éléskamrából” meríti, még ha saját tapasztalatai, kísérletei, megfigyelései alapján módosítja, gazdagítja is később ezt a közösségi tudatot. Ez a gazdagítás azonban csak visszahatás a meghatározó, az indítást jelentő társadalmi tudatra. Még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az egyén tudatában nemcsak az illető egyén társadalmi feltételei tükröződnek. Előző korok gondolatai, egyénileg átélt élmények is szerepelhetnek az egyén tudatában. Az egyén tudata függ szervezeteinek állapotától, különféle biológiai-fiziológiai, a társadalom szempontjából véletlen tényezőktől is. Olyan tartalma is van az egyén tudatának, amelynek forrását hiába keresnénk bármely kor társadalmi tudatában. Olyan gondolatok, érzelmek, amelyekkel csak az adott konkrét egyén rendelkezik. Ennyiben gazdagabb a társadalmi tudatnál. A társadalmi tudathoz ebből csak az kapcsolódik, ami a társadalmi létet, az egyén társadalmi feltételeit tükrözi. Az egyéni tudatban megfogalmazott gondolatok, az egyén pszichológiájában kialakult érzelmek csak akkor válhatnak a társadalmi tudat részévé, ha nyilvánosságra kerülnek, ha szóban vagy írásban, művészi alkotásban vagy egyéb formában kapcsolódnak a társadalom szellemi életéhez. Ilyen esetben az egyéni tudat gazdagítja a társadalmi tudatot.

A társadalmi tudat nem tekinthető az egyéni tudatok mechanikus összegezésének. A két tudategység között az egész és a rész viszonya áll fenn. A társadalmi tudat, mint egész tartalmazza részként az egyéni tudatot. A résznek — bár vannak külön, csak rá jellemző specifikus törvényszerűségei — az egészszel szemben alárendelt szerepe van. Az egész mindig több, mint részeinek egyszerű összegzése, egy sajátos totalitás. A részből nem lehet egyértelműen az egészre következtetni. Az egyéni tudati elemek puszta összegezéséből nem lehet megérteni a társadalmi tudatot. Az egyéni

tudatot lehet és kell a társadalmi tudatból — a részt az egészből — levezetni. A társadalmi tudat jellemzőit nem lehet az egyéni tudatok fejlődésének törvényszerűségeire, a pszichológia törvényszerűségeire redukálni. A társadalmi tudat fejlődésének megvannak a saját törvényszerűségei, amelyek részben általánosak, — az egész társadalmi tudatra vonatkozóan — részben az egyes konkrét tudatformákra vonatkozó specifikus törvényszerűségek. A társadalmi tudat különböző formái és elemei számos áttételen keresztül jutnak el az egyének tudatához. Ilyen áttételező láncszem lehet az osztály, a nemzet, a család, a baráti környezet, az iskola, a tömegkommunikációs eszközök sokasága, a könyv, a különböző művészi alkotások stb. Az áttételező láncszemek hatására az egyéni tudatok részleteikben vagy egészükben is eltérhetnek a társadalmi tudat általánosan ismert, elfogadott jelenségeitől. Ez az egyén értelmi képességeitől, temperamentumától, egészségi állapotától, érzelmi gazdagságától is függ. Ugyanaz a társadalmi jelenség vagy tudati hatás más és más reakciót vált ki az egyes emberekből, sőt ugyanabból az egyénből is, ha a jelenség vagy hatás eltérő szituációkban jelentkezik. Gyakran előfordul, hogy az egyes egyének gondolkodásmódja, világnézete gyökeresen különbözik a kortársak, sorstársak általános, az adott osztály tagjaira jellemző tudatától. Számos gondolkodó véleménye eltér osztálya közös véleményétől. Volt arisztokraták lettek a polgárság érdekeinek szószólóivá, s polgárok a munkásosztály ügyének felismerőivé, harcosaivá. Ez azt bizonyítja, hogy nemcsak a társadalmi tudatot nem lehet az egyéni tudatokból levezetni, minden egyes egyéni tudat sem vezethető le mechanikusan a társadalmi tudatból. A társadalmi tudat meghatározó szerepe az egyéni tudattal szemben csak általánosságban, tendenciaszerűen érvényesül, mint ez a társadalmi törvényszerűségekre jellemző.

A társadalmi léttel és tudattal kapcsolatban kifejtett gondolatok összegezéséként megállapíthatjuk a következőket:

1. A társadalmi lét azoknak a feltételeknek az összessége, amelyek a társadalom anyagi életének egységes rendszerét alkotják. Ebben a rendszerben döntő jelentősége van a termelési módnak, különleges helyet foglalnak el a termelési viszonyok, amelyek az adott társadalom gazdasági alapját alkotják. A társadalmi lét fejlődése meghatározza a létet tükröző társadalmi tudat fejlődését, elsődleges a tudattal szemben, a tükrözés tárgya.

2. A társadalmi tudat azoknak az eszméknek, nézeteknek, ismereteknek, érzéseknek, törekvéseknek az összessége, amelyek objektíve megnyilvánulnak a társadalmi tudat különféle formáiban. Ebben a tudati szférában különleges helyet foglal el az ideológia, amely a társadalom fejlődésének, az osztályok egymáshoz való viszonyát tükröző eszméknek lényeges eleme. A társadalmi tudat másodlagos a társadalmi léthez képest, annak tükrözése. Saját objektív törvényszerűségei szerint fejlődik.

3. A társadalmi lét és a társadalmi tudat dialektikus egységet alkot, amely egységen belül meghatározó a lét. A két kategóriát nem lehet tartalmi vagy kiterjedési jellemzők leírásával magyarázni. Figyelembe kell venni, hogy nemcsak az anyagi váltja ki az eszméit, hanem az eszméi is az anyagot. A társadalomban az anyagi és az eszméi ellentéte sajátos alakban, a társadalmi lét és a társadalmi tudat formájában jelenik meg. A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem tekinthető két különböző tárgynak, ezek az egységes, osztatlan emberi tevékenység oldalai. Ebben az értelemben nem teljesen fedi egymást a társadalmi lét és az objektív, a társadalmi tudat és a szubjektív, mert mindkét szférában találkozunk az objektív és a szubjektív viszónak sajátos újraalkotásával. A társadalmi létben az objektívtól a szubjektív felé haladunk, a szubjektív közvetítő szerepet játszik. A társadalmi tudatban a szubjektívtól az objektív felé haladunk, itt a közvetítő szerep az objektív. A szubjektívtól az

objektív irányába haladó folyamatot és az eszmeinek anyagivá történő átalakulását az az általános meghatározó szerep teszi lehetővé, amelyet a társadalmi lét mint objektív jelenség a társadalmi tudattal és annak közvetítő elemeivel szemben betölt.

JEGYZETEK

- [1] MARX—ENGELS: Német ideológia = Marx—Engels Művei 3. kötet 23—24. p. Kossuth Könyvkiadó, 1960.
- [2] Ugyanott 25. p.
- [3] Ugyanott 29. p.
- [4] Ugyanott 30. p.
- [5] LENIN: Összes művei, 18. köt. 303—304. p. Kossuth k.
- [6] : Engels: H. Starkenburghoz 1894. I. 25. = Marx—Engels Válogatott művei II. kötet 494. p. Kossuth K. 1963.
- [7] DR. GONDI JÓZSEF: Az anyag és a tudat lenini felfogásáról = Elméleti és Módszertani Közlemények 1970. 5. sz. 84. p.
- [8] MARX: A tőke I. köt. 5. fej. 176. p. Kossuth K. 1961.
- [9] SZEMJONOV: Hogyan keletkezett az emberiség? 207. p. Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- [10] Ugyanott, 29. p.
- [11] MARX—ENGELS: Német ideológia. Idézett kiadás, 31. p.
- [12] MARX: A filozófia nyomorúsága = Marx—Engels Művei 4. köt. Kossuth Könyvkiadó, 134. p.
- [13] SZÉCSÓDI LÁSZLÓ: A szocialista tudatról, 12. p. Kossuth, 1967.
- [14] Ugyanott, 7—8. p.
- [15] ULEDOW, A. K. Die öffentliche Meinung, S. 41. Berlin, 1964.
- [16] Ugyanott, 133. p.
- [17] WOLLGAST, SIEGFRIED: Tradition und Philosophie. VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1975, Seite 47.
- [18] Ugyanott, 26. p.
- [19] MARX—ENGELS: Német ideológia, 45. p. Idézett kiadás.

BEMERKUNGEN ZUR FRAGE DER DIALEKTIK DER GESELLSCHAFTLICHEN EXISTENZ UND DES GESELLSCHAFTLICHEN BEWUSSTSEINS

GYULA MAYER

Die Arbeit knüpft an die Grundfrage der marxistischen Geschichtsphilosophie, den Problemenkreis des Begriffes der gesellschaftlichen Existenz und des gesellschaftlichen Bewusstseins, ihres Verhältnisses zueinander an. Unter Nutzung der klassischen und der heutigen philosophischen Literatur hebt sie die grundlegende These hervor, dass im Leben der Gesellschaft die materielle, finanzielle Seite das Ausschlaggebende ist, vor allem die Produktion materieller Güter, während die geistige Seite das sekundäre Moment ist, welches sich oft über komplizierte Transponierungen dem determinierenden Faktor hinzugesellt. Aus dem komplizierten Koppelungssystem des gesellschaftlichen Bewusstseins wird nur der Themenkreis des individuellen und des gemeinschaftlichen Bewusstseins herausgegriffen und die dialektische Wechselwirkung beider, aber die determinierende Rolle des Gemeinschaftsbewusstseins betont.

К ВОПРОСУ О ДИАЛЕКТИКЕ ОБЩЕСТВЕННОГО БЫТИЯ И СОЗНАНИЯ

ДЬЮЛА МАЙЕР

Тема настоящей работы связана с основным вопросом марксистской исторической философии, с понятием общественного бытия и общественного сознания и проблематикой их взаимосвязи. На опыте классической и современной марксистской литературы автор в своей работе раскрывает то положение, согласно которому в жизни общества решающим фактором является материальная сторона, в первую очередь производство материальных благ, а вторичной является духовная сторона, которая во многих случаях при помощи сложной системы связана с определяющими факторами. Из сложной системы связи общественного сознания в настоящей работе рассматривается только индивидуальное и коллективное сознание и их диалектическая взаимосвязь, при этом подчеркивается определяющая роль коллективного сознания.